

İslam Bakış Açısında Hz. İbrahim: İslam Öncesi Arabistan'da Monoteizmin Gelişimi Üzerine Düşünceler*

KHALİL ATHAMINA (Birzeit Üniversitesi)
ÇEVİREN: ALİ OSMAN KURT
DR., CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ
e-posta: akurt@cumhuriyet.edu.tr

İslam geleneği, İslam'ın temelini teşkil eden tek tanrı fikrinin merkezine Hz.¹ İbrahim'i yerleştirir. Hz. İbrahim'in, İslam'ın henüz ilk dönemlerinden itibaren merkezi konumda olduğunun göstergeleri arasında, isminin Kur'anikerim'in 25 sûresinde 69 defa geçmesi sayılabilir.² Bu makalede, İslam geleneğindeki yansımaları doğrultusunda İbrahim karakterini analiz etmeye ve İslam'ı kabullerine kadar Araplar arasında dinî inancın gelişimini tartışmaya çalışacağım. Sonrasında, İslam dönemindeki Hz. İbrahim geleneğinin, Hz. Peygamber'in risaleti öncesinde Araplar arasında nasıl görüldüğü hakkında bize neler söyleyebileceği konusunu arzedeceğim.

İslam monoteizmi ile Hz. İbrahim'in monoteizmi arasındaki benzerlik meselesi, 1800'lerin sonundan itibaren yirminci yüzyıl boyunca İslam düşünürlerini meşgul etmiş ve bunun sonucunda birbirine zıt iki görüş ortaya çıkmıştır. Bu görüşlerden ilki, Hollandalı müsteşrik C. Snouck Hurgronje tarafından ortaya atılan ve daha sonra öğrencisi A. J. Wensinck tarafından

* Bu makale "Abraham in Islamic Perspective, Reflections on the Development of Monotheism in Pre-Islamic Arabia" başlığıyla, Der Islam Bd. 81/2004, ss. 184-205'de yayımlanan metnin çevirisidir.

¹ [Makalede geçen "Hz." ifadeleri metnin orijinalinde olmayıp bana aittir. (Çev. Notu)].

² Muhammed Fu'ad 'Abdülbaki, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Kur'aniü'l-Kerim*, Kahire, 1364/1945, 1b-2b.

genişletilip geliştirilen bir hipoteze dayanmaktadır. Her iki düşünür de, Hz. Muhammed'in ilk tebliğinde Hz. İbrahim'in merkezî bir unsur olmadığını vurgulamıştır. Snouck, 1880'deki doktora tezinde, Hz. İbrahim'e yönelik gerçek ilginin, Hz. Muhammed'in Medine'ye hicretinden sonra başladığını ve bunun da yerel Yahudi topluluklarıyla Hz. Muhammed'in arasında ortaya çıkan tartışmadan önce olmadığını iddia etmiştir. Bu bakış açısına göre Hz. Muhammed, ancak Yahudilerin desteğine güvenemeyeceği sonucuna vardıldıktan sonra, kendine başka bir dayanak noktası aramaya başlamıştır. İşte o zaman Hz. Muhammed'in düşüncesi, Hz. İbrahim'in ilk Müslüman (*evvelü'l-Müslimîn*) ve Arapların da onun oğlu Hz. İsmail'in soyu olduğu iddiasında yansımaları bulan bir değişime uğramıştır. Bu anlayışa göre Hz. İsmail, babasıyla birlikte, ilahî ibadetin merkezi olarak fonksiyon icra etmesi ve inanları hac için kendine çekmesi amacıyla Allah'ın evi Kabe'yi inşa etmiştir. Bu şekilde Hz. İbrahim, Arapların peygamberi olan Hz. Muhammed'in öncüsü olarak gösterilmiştir. Buna binaen İslâm'ın, Hz. İbrahim tarafından va'z edilen saf monoteizmin somutlaşmış hali olduğu iddia edilmiştir. Bu durum, Hz. Muhammed'in, İslâm'ın, Yahudilik ve Hıristiyanlığa göre önceliğinin bulunduğunu iddia etmesine imkan sağlamıştır.³

Elbette bu kuram, İslâmî bir bakış açısına göre kesinlikle kabul edilebilir değildir ve hâlâ öyledir. Kur'anikerim'de yer alan İbrahim kıssaları, Allah kelamının bir parçasını oluşturur. Böyle olması itibariyle de gerçektir. Bunlara İbrahim'le ilgili bazı "efsanelerin" karışması, varsayım (apriori) olarak imkânsızdır. Wensinck'in bu konudaki görüşlerine bazı Müslümanların tepki göstermesi meselenin hassasiyetini göstermektedir. Hollandalı müsteş-

³ Snouck Hurgronje'nin hipotezi, onun Lawrence I. Conrad ve Petra Sijpesteijn tarafından, *The Meccan Pilgrimage Festival: Its Emergence and Early Development* (Princeton, 2004) olarak İngilizceye de çevrilen *Het mekkaansche Feest* (Leiden, 1880) isimli eserinde ayrıntılı bir şekilde tartışılmaktadır. Ayrıca bu konunun özeti olarak krş. A. J. Wensinck'in makalesi "İbrahim", *El*¹, II, 432a; Rudi Paret'in makalesi "İbrahim", *El*², III, 980a; ve *El*¹'in ilk baskısının Arapça çevirisinin Snouck'un yazdığı girişindeki 'Abd al-Wahhab en-Neccar'ın yorumları; 'Abd al-Wahhab en-Neccar, *Qisasü'l-Enbiya'*, Kahire, tarih yok, ss. 73-74; Dominique Sourdel, *L'Islam médiéval*, (Paris, 1979), s. 21. Başka bir çalışmada Wensinck, Hz. Muhammed'in İbrahim fikrini benimsemesinin arkasında yatan sebep üzerinde durmaktadır: O, İbrahim fikrinin yeni bir yere intabak etmeye çalışan Peygambere, İslâm'ın Yahudilik'ten bağımsız ve bu dönemde ortaya çıkan orijinal bir din olduğunu göstermesi için yeni bir araç sağladığını iddia etmektedir. Yine ona göre Hz. Muhammed, Hz. İbrahim'in dinî mirasını benimsemekle, sonradan Mekke halkıyla uzlaşmanın ilk adımı olan Mekke'nin kutsallığını vurgulamasına imkan sağlayan vasıtalar da kazanmıştır. Bkz. A. J. Wensinck, *Muhammad and the Jews of Medina*, (ed. ve çev.: Wolfgang Behn), Freiburg i. Br., 1975, ss. 94-95; ayrıca bkz. Tor Andrae, *Mohammed: the Man and His Faith*, New York, 1960, s. 139; Ignaz Goldziher, *Introduction to Muslim Theology and Law*, (çev.: Andras and Ruth Hamori), Princeton, 1981, s. 10; S. D. Goitein, *Jews and Arabs: Their Contacts through the Ages*, 2. baskı, New York, 1964, s. 22.

rik, 1933'te bizzat Kral Fu'ad tarafından Kahire'de Arap Dili Kraliyet Akademisi'ne üyelikle ödüllendirilmişti. Fakat, tam da bu sıralarda İslam Ansiklopedisi (*Encyclopaedia of Islam*)'nin ilk edisyonunun Arapça çevirisi yayınlanmaya başlanmış, bu da Wensinck'in Kur'anıkerim'deki Hz. İbrahim kıssalarının efsanevî karakteri konusundaki görüşlerini açığa çıkarmıştı. Dinî radikallerin Wensinck'e karşı yürüttüğü kampanya sonucunda, bir yıl içinde onun Akademi'deki üyeliği zorunlu olarak iptal edilmişti.⁴

Bizim buradaki mülahazalarımız tabiatıyla tarihidir. Buradan hareketle de, Snouck ve Wensinck'in iddialarındaki zayıflıkları görmek mümkün olacaktır. Bu teze karşı duyulan derin hassasiyetleri göstermenin dışında, inançla ilgili polemikler bizim ilgi alanımızın dışında kalacaktır. Bizi ilgilendiren, konunun bilimsel yönüdür.

Snouck'un tezindeki zayıf nokta, iddiasına dayandırdığı sûrelerin kronolojik sıralamasındadır. Aslında onun bu iddiası, Hz. Muhammed Medine'ye hicret etmeden ve Medine Yahudileri ile arasında çıkan tartışmadan çok önce, Mekke döneminde nazil olan sûrelerde İbrahim'e özel bir değer verilmiş olması ile daha baştan çürütülmektedir. Bir başka ifadeyle, İbrahim ve onun tek tanrı inancı, Hz. Muhammed'in Mekke'deki tebliğinin ilk dönemlerinden itibaren üzerinde durduğu temel bir noktaydı. Dolayısıyla, Hz. İbrahim ve onun inancı konusu, Medine Yahudilerinin Hz. Muhammed'e ve mesajına yönelik düşmanca tutumlarına karşı bir cevap olarak ortaya çıkmamıştı.

Snouck'un eleştirisinin başka bir zayıf noktası da, iddiasını, yanlışlıkla Medine dönemine atfedilen bir dizi Mekkî ayetlere dayandırmasıydı. Bu ayetler açıkça İslam'la Hz. İbrahim arasındaki yakın ilgiye işaret etmektedir: Bu ilgi, hem Hz. İbrahim Mekke halkının atası olarak isimlendirildiği için nesep bağlamında ve hem de Kabe'nin yapımı Hz. İbrahim'e atfedildiği için inanç bağlamındadır. Aynı zamanda bu ayetler, Hz. İbrahim'in tek tanrıcılık fikrini kavradığı ve sonra bu inancın oğlu Hz. İsmail aracılığıyla Araplara geçtiğini ifade etmektedir.⁵

Bu ayetler, ikinci görüşün mensupları için başlangıç noktası oluşturur ve onlar da söz konusu ayetlerden yola çıkarak, İslam monoteizminin Yahudilik ve Hıristiyanlıktan bağımsız olduğunu ileri sürerler. Bu görüşte olan araştırmacılara göre İslam, hem Yahudiliğin hem de Hıristiyanlığın oluşumun-

⁴ Bu tartışmanın ayrıntıları için, Leiden Üniversitesi Kütüphanesi arşivinde bulunan belgeler konusundaki yol göstermelerinden dolayı Profesör Lawrence Conrad'a minnettarım.

⁵ Paret, "İbrahim", s. 980b.

dan önce Hz. İbrahim tarafından tebliğ edilen tek tanrıci öğretiyi benimsemiştir. Hz. Muhammed, bu öğretiyi savunan bütün nebi ve resullerin tek mirasçısının kendisi olduğunu düşündüğü için, onun işaret ettiği İbrahimî monoteizm bu olmuştur. Çünkü o, kendisini yeni bir din tebliğcisi olarak değil, Hz. İbrahim tarafından savunulan orijinal, saf monoteizmi yeniden hayata geçirdiğine inanan bir reformcu olarak tanıtmıştır.⁶ Onun soyundan olan Arapların gözünde Hz. Muhammed'in monoteizmi, Yahudiliğin ve Hıristiyanlığın monoteizminden farklıydı.⁷ Halbuki, İbrahimî monoteizmin genel özellikleri, Yarımada'nın kuzey bölgesindeki Araplar arasında yaygın olan İslam öncesi dinî düşünceye hiç de yabancı değildi.⁸ Hatta, Hicaz sınırları dışında kalan Arap kabilelerinin bile, özellikle Ölü Deniz'in güneydoğu kıyısında bulunan Eyub bölgesinde yaşayanların monoteist oldukları söylenmiştir.⁹ Kabe'de yapılan hac töreni, İslam öncesi Arap toplumunda İbrahimî tek tanrıciğin en meşhur delilidir.¹⁰

Hz. Muhammed tarafından tebliğ edilen tek tanrıci dinin ismi olan "İslam" kavramı, daha önce antik Suriye'de İbrahimî tek tanrıci dine de isim olarak verilmişti. Kur'anıkerim'de "*Suhufu İbrahim*" (Hz. İbrahim'e atfedilen vahiyler) olarak zikredilen sahifelerin, Süryanice yazıldığı söylenilmektedir. Ayrıca İslam kavramı ve bunun dinî anlamı, daha önceden Arapça'da bilinmemektedir. Hac sûresine göre (22:78) Hz. İbrahim, kendi dinini "İslam", mensuplarını da "*müslimûn*" olarak isimlendirmiştir.¹¹ Buna göre, yüce Tanrı'nın ismi olarak "Allah" kavramı, Sami halkın dinî mirasının bir parçasıydı.¹² İslam öncesi Arap kabilelerindeki dinî münacaatın (*telbiye*) çeşitli formları, onların ikincil derecedeki ilahlardan ayırt etmek için kullandıkları

⁶ H. A. R. Gibb, *Mohammedanism: an Historical Survey*, 2. baskı, Oxford, 1969, ss. 31-32; F. E. Peters, *Children of Abraham: Judaism, Christianity, Islam*, Princeton, 1982, s. 197; Andrae, *Mohammed*, s. 110; Sourdel, *L'Islam médiéval*, s. 18, 24; W. Montgomery Watt, *What is Islam?*, 2. baskı, London, 1969, ss. 86-87.

⁷ el-Belazûrî, *Ensâbü'l-Esrâf*, I, (ed. Muhammad Hamidullah), Kahire, 1959, s. 11.

⁸ M. J. Kister, "Labbayka allahuma labbayka: On a Monotheistic Aspect of a Jahiliyya Practice", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 2 (1980), ss. 33-57.

⁹ J. Spencer Trimmingham, *Christianity Among the Arabs in Pre-Islamic Times*, London, 1979, s. 249.

¹⁰ Gibb, *Mohammedanism*, s. 32; Andrew Rippin, *Muslims: Their Religious Beliefs and Practices*, London, 1994, I, s. 13.

¹¹ Ebû Hâtım er-Razî, *Kitâbü'z-Zina*, (ed. Hüseyin ibn Feyz Allah el-Hemdani), Kahire, 1958, s. 141; Charles Cutler Torrey, *The Jewish Foundation of Islam*, New York, 1932, ss. 101-102. Arapça kökten gelmesi sebebiyle "İslam" kavramının diğer anlamları için bkz. M. M. Bravmann, *The Spiritual Background of Early Islam*, Leiden, 1972, s. 24; ayrıca bkz. D. Z. H. Baneth, "What did Muhammad Mean When He Called his Religion 'Islam?': the Original Meaning of *aslama* and its Derivatives", *Israel Oriental Studies* 1, (1971), ss. 183-90.

¹² Trimmingham, *Christianity among the Arabs in Pre-Islamic Times*, s. 248.

yüce Tanrı düşüncesini yansıtır.¹³ Ancak, kabilelerin yüce bir Tanrı, yani *Allah* bilincinde olmaları, onları kesin olarak monoteist yapmadığı gibi, yerel veya kabilesel tanrılara olan inançları da aslında onları politeist yapmaktadır. Aksine onlar, yüce Tanrı'ya inanmakla birlikte, aynı zamanda bu yüce Tanrı'nın daha küçük ortakları kabul ettikleri tanrılara da inanan *müşrikler*di.¹⁴ Dinî terminoloji, İslam öncesi Arap şiirine de yansımıştır. Örneğin, "Allah" kavramı, Hz. Muhammed'in döneminden yaklaşık 150 yıl önce ölen İmruü'l-Kays'ın şiirinde görülmektedir. Şair, şiirin bazı dizelerinde, sonradan İslam tarafından da benimsenen yemin ifadeleriyle Allah'a yemin etmektedir.¹⁵ Yine bir yerde şair, Allah korkusunun hayatta kemale ermek için ana ölçüt olduğunu ifade etmektedir.¹⁶ Başka bir dize ise, şairin, semiz hayvan sürüsü için Allah'a minnettarlık içinde şükretmesinden söz etmektedir.¹⁷ Yeryüzü varlıklarının Tanrısı (*rabbü'l-beriyye*) olarak tanımlanan "*rahman*" kavramının, bu şiirlerde Allah ile eş anlamlı olarak kullanıldığı görülmektedir.¹⁸ Bazı İslam öncesi şiirlerde yer alan Allah kavramı, her zaman yalnızca saf monoteistik anlamda kullanılmamış, kimi zaman da Arapların zihinlerinde var olan politeistik anlayışın yansıması olmuştur. Bu anlayışa göre, İslam öncesi şiirlerde geçen Allah kavramı, açıkça diğer ilahlara ibadeti de kapsamaktadır. İslam öncesi bir şiirde, Mekkeliler tarafından sıkça kullanılan bir yeminde Arabistan'daki iki asıl ilahla birlikte "Allah" lafzı da kullanılmaktadır.¹⁹ Eski Arap geleneğinde yer alan Allah fikri, gerçek bir Arap düşüncesi değildir. Aksine onun kökleri, yukarıda ifade edildiği gibi, geç

¹³ Kister, "Labbayka", s. 38.

¹⁴ A.g.e, ss. 47-48; H. A. R. Gibb, "The Structure of Religious Thought in Islam", *Studies on the Civilization of Islam* içinde, (ed. Stanford J. Shaw ve William R. Polk), Boston, 1962, ss. 187-88; W. Montgomery Watt, *Muhammad at Mecca*, Oxford, 1953, s. 158.

¹⁵ İmruü'l-Kays, *Dîvan*, (ed. Muhammad Ebu'l-Fadl İbrahim), 3. baskı, Kahire, 1969, ss. 14, 31, 32, 43, 122, 134, 320, 335.

¹⁶ A.g.e, s. 336.

¹⁷ A.g.e, s. 347.

¹⁸ A.g.e, s. 462. el-A'sâ, *Dîvan* (ed. M. Nasirü'd-din), Beyrut, 1987, s. 183'de "*er-rahman*" kavramından söz etmektedir.

¹⁹ Kister, "Labbayka", s. xxx. Evs ibn Hacer'e atfedilen bir dizede şöyle denilmektedir: *ve-bi'llâti ve-l'uzza ve-men dâna dînâhâ, ve-bi'llâhi, inna allâha minhunna ekberu*. Bkz. İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, (ed. Aamad Zaki), Kahire, 1965, s. 17; Evs ibn Hacer, *Dîvan*, (ed. Muhammad Yusuf Necm), 2. baskı, Beyrut, 1967, s. 36. Yukarıda zikredilen Cahilî şiirinde diğer ilahlarla birlikte Allah isminin de zikredilmesi, Cevad 'Alî'nin: "İslam öncesi şiirde her nerede "Allah" kavramı geçse bunun, bir ilahın ismi yerine geçici olarak konulmuş olduğu kabul edilmelidir" şeklinde ulaştığı sonucu çürütmektedir. O, bu ikamenin Müslüman nakilciler tarafından yapıldığını ve şiir eleştirmenlerinin bununla Tanrı inancını güçlendirmeyi ve Arapların eski çok tanrılı inançlarını azaltmayı amaçladıklarını iddia etmektedir. Bkz. Cevad 'Ali, *el-Mufassal fi Ta'rîhi'l-Arab Kable'l-İslam*, Bağdat, 1970, VI, s. 12.

antik döneme dayanmaktadır. Bunun delili, MS 4. veya 5. yüzyıla ait bir Safa'itic kitabede bulunabilir.²⁰ Dinî bir konsept olarak bu kavram, Arapça da dahil olmak üzere, yerini diğer Sami dillere bırakmadan önce Orta Doğu halklarının eğitim ve kültür dili olan Aramca'dan dinî-kültürel mirasın bir parçası olarak Araplara geçmiştir.²¹

Dinî tek tanrıcılık anlamında "Allah" kavramı, Hz. Muhammed ile Arap çağdaşları arasında tartışma konusu olmamıştır. Onlar Allah'ı, yabancı bir kavram olarak değil, bilakis uzun zamandır aşına oldukları bir düşünce olarak görmüşlerdir. Gerçekten bu çağda Araplar, kendi yerel ilahları yanında sıklıkla Allah ismini de telaffuz etmişlerdir.²² Kur'anikerim'de görülen mahlukatın, göklerin ve yerin Yaratıcısı, tek ve biricik olan Allah veya mutlak adalet sahibi olan Allah gibi tabiat üstü vasıflar, İslam öncesi Araplar arasında zaten yaygın olan fikir ve sembollerin daha da gelişmiş şekilleriydi.²³

İslam geleneği, Hz. İbrahim'in dinî ve ahlakî geleneğinin, oğlu Hz. İsmail ile birlikte Kabe'i inşa etmesinden itibaren Arapların hayat tarzının değişmez bir parçası olarak kaldığını çok açık bir şekilde vurgulamıştır. Kabe, Hz. İbrahim'in kendi özgür seçiminin bir sonucu olarak değil, ilahî emre göre kurulmuştur. O, Allah tarafından "Allah'ın evini" kurmakla emrolunmuştur. Bu amaçla Allah, ilahî rehberliği (*sekine*) onun emrine amade kılmış ve onu mabedi kuracağı Mekke'ye sevk etmiştir.²⁴ Yeni dünyaya gelmiş oğlu İsmail ile buraya terkedilen Hacer'e, baş melek Cebrail tarafından, bir gün oğlunun Allah'ın evi Kabe'yi yapacağı müjdesi verilmiştir.²⁵ Kutsal Kitap'ta Hacer ile oğlunun gönderildiği yer olarak zikredilen "Paran" dağları konusunda metinsel bir çelişkidenden kaçınmak için Müslüman alimler, Paran'ın Mekke'den başka bir yer olmadığını veya, daha özel olarak, merkezi Mekke olan

²⁰ er-Razî, *Kitâbü'z-zîna*, II, ss. 13–14; 'Ali, *Mufassal*, VI, ss. 23–24; Trimmingham, *Christianity among the Arabs in Pre-Islamic Times*, s. 251.

²¹ Johann Fueck, "The Originality of the Arabian Prophet", (ed. Merlin L. Swartz), *Studies on Islam* içinde, Oxford, 1981, ss. 86–98.

²² Gibb, *Mohammedanism*, 26.

²³ Gibb, "The Structure of Religious Thought in Islam", ss. 187–88.

²⁴ el-Halebî, *es-Sîre el-Halebiyye*, Kahire, 1964, I, s. 251; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, (ed. Muhammed ve Mustafa A. Ata), Beyrut, 1992, I, s. 269; İbn-i Rüş, *el-A'laqü'n-Nefîse*, Beyrut, 1988, s. 30; et-Taberî, *Ta'rih*, (ed. Muhammad Ebu'l-Fadl İbrahim), Kahire, 1960, I, ss. 251–53; el-Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, 3. baskı, Beyrut, 1969, I, s. 53; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Ta'rih*, 4. baskı, Beyrut, 1983, I, ss. 60–61; İbn-i Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 5. baskı, Beyrut, 1981, I, ss. 163–65. Yahudi geleneğine göre Kudüs'teki Hz. İbrahim'in evinin yeri için bkz. Uri Rubin, "Hanifiyya and Ka'ba", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 13, (1990), ss. 85–112, özellikle ss. 107–109. "sekine" kelimesinin farklı tanımları için bkz. el-Halebî, *es-Sîre el-Halebiyye*, I, ss. 251–52.

²⁵ en-Nehrevalî, *el-İlam bi-A'lam Beytullahi'l-Haram*, (ed. Ferdinand Wüstenfeld), Göttingen, 1857, ss. 33–34.

dağlar bölgesi olduğunu ifade etmişlerdir.²⁶ Bu anlayışa uygun olarak, Allah'ın evi olan Kabe,²⁷ *İbrahim'in evi*²⁸ ve *İsmail'in evi*²⁹ gibi başka isimler de taşır.

İslam düşüncesinde, Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail tarafından inşa edilen Kabe'nin, yeryüzünde ibadet için inşa edilmiş diğer bütün mabetlerden öncelik taşıdığı ileri sürülmüştür.³⁰ Hz. İbrahim Kabe'yi inşa ederek, Kur'an-ıkerim'de "*milleti İbrahim*" olarak ifade edilen, ilk monoteist karakterli bu dini, oğluna ve Arap soyuna miras bırakmıştır.³¹ Bu arkaplana karşı, Mekkeliler (*milleti İbrahim* olarak değil) "*ehl Allah*" (Allah'ın halkı) veya "*ehlü'l-Hürmeh*" (mabedin halkı) olarak biliniyordu.³² Bir başka deyişle bunlar, Hz. İbrahim'in, dinini tebliğ ettiği düşünülen halktı. Buna karşın, Peygamber'in kabilesi olan Kureyşlilerin, kendilerini Araplar arasında en seçkin kavim olarak kabul etmeleri boşuna değildir. "*Et-tahammus*" diye isimlendirilen kurum aracılığıyla özel bir dinî statü kazanan Kureyşliler, bu sayede diğer Arap hacı adayları tarafından yapılması zorunlu bazı ritüellerden muaf tutulmuşlardı. Bu ayrıcalık, onların Hz. İbrahim ile olan söz konusu özel ilişkilerine dayanmaktaydı.³³

İslam geleneğinde Kabe'nin bir mabet olarak inşasının Hz. İbrahim'e atfedilmesi, Hz. İbrahim'in farklı bölgelerde çeşitli kutsal mekanlar inşa ettiği belirtilen Tekvin'in bazı ifadeleri ışığında sıra dışı bir olay gibi görünmez.³⁴ Bu yapılardan bazılarının İslam öncesi Arabistan'ında biliniyor olması, şaşırtıcı bir durum değildir.

Hz. İbrahim'e atfedilen bu tipik özellik, Şii geleneği anlamamızı kolaylaştırır. Şiiler, yeryüzündeki en kutsal mekan olarak düşündükleri Kûfe camiinin Hz. İbrahim tarafından kurulduğunu ve burada ilk kez onun ibadet

²⁶ Yakût el-Hemavî, *Mu'cemü'l-Buldân*, Beyrut, 1959, "Faran" maddesi; el-Hamdânî, *Sifatü Cezîretü'l-'Arab*, (ed. Muhammed ibn 'Ali el-Akva'), 3.baskı, San'a, 1983, s. 285.

²⁷ el-A'şa, *Dîvan*, s. 90; İbn Habîb, *Kitâbü'l-Munammak*, (ed. Hürşid Ahmed Farik), Haydarabad, 1964, s. 10.

²⁸ Ebû Mansur es-Sa'alibî, *Simariü'l-Kulûb*, (ed. Muhammad Ebu'l-Fadl İbrahim), Kahire, 1965, s. 16.

²⁹ A.g.e, s. 135.

³⁰ Müslüman geleneğe göre, Kudüs'teki Kral Süleyman mabedi (*haykal Sulayman*), ilk kez Hz. İshak'ın oğlu Hz. Yakup tarafından yapılmış, sonradan Süleyman onu yeniden inşa etmiş ve duvarlarını yenilemiştir. Bkz. el-Halebî, *es-Sire el-Halebiyye*, I, s. 250.

³¹ Frants Buhl, "Milla", *ElI*.

³² İbn Habîb, *Munammak*, ss. 10–11.

³³ M. J. Kister, "Mecca and Tamim (Aspects of their Relations)", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 8, (1965), ss. 113–63; İbn Habîb, *Munammak*, s. 143

³⁴ Hz. İbrahim'in kutsal mekanların yapımıyla ilişkilendirildiği Tekvin cümleleri için bkz. 12/7, 13/18, 21/33. Bkz. Reuven Firestone, *Journeys in Holy Lands: the Evolution of the Abraham-Ismael Legends in Islamic Exegesis*, New York, 1990, s. 82.

ettiğini iddia etmektedirler.³⁵ Başka bir ifadeyle, bu caminin önemi ve dinî kutsallığı, ilk kurucu olan Hz. İbrahim'den kaynaklanmaktadır.

En açık sembollerinden birisi Kabe olan monoteizm öğretisinin, Mekke'de ve Hz. İsmail'in soyunun yaşadığı bölgede hiçbir zaman kaybolmadığı söylenmektedir. Müslüman alimler bu iddiayı desteklemek için genellikle Zuhurf sûresine (43:28) atıfta bulunmaktadır: “*Bu sözü ardından geleceklere devamlı kalacak bir miras olarak bıraktı ki, insanlar Allah'a³⁶ dönsünler.*” Bu âyetle ilgili tefsirlerde iki hususa işaret edilmektedir: Biri monoteizm, diğeri ise monoteizme inanan ve bunu destekleyen Hz. İbrahim'in nesli. Pek çok müfessir, monoteizmin İslam'a, Hz. İbrahim'in neslinin ise Hz. Muhammed'in halkı olan Araplara işaret ettiğini söylemiştir.³⁷ Hz. İbrahim, diğer aile fertlerinden eşi Sara, oğlu Hz. İshak ve torunu Hz. Yakup, on iki kabilenin liderleri ve İsrail'in diğer peygamberleri gibi hayatı boyunca Mekke'ye hac amacıyla gitmiş ve hac ibadetini yerine getirmiştir.³⁸ İbrahim, Mekke'de yapılan hac farizalarını tamamlayıp Hebron'a döndükten sonra ölmüş ve buraya gömülmüştür.³⁹ Bu rivayet, Hz. Muhammed'in Mekke'de veda haccını tamamlayıp seyahatinden (Medine'ye) döndükten sonra vefat edişini hatırlatmaktadır. Mekke'ye yapılacak haccın yalnızca Hz. İbrahim'in nesli için değil, diğer milletler için de zorunlu olduğu düşünülmüştür. Arap kabilelerine gönderilen ve Hz. İbrahim tarafından başlatılan geleneğe göre hac farizalarını yerine getiren Hûd ve Salih gibi bazı nebi ve resullerden Kutsal Kitap'ta söz edilmemiştir.⁴⁰ Ad, Semud ve Şuayb kavimleri gibi Kabe'nin kutsallığını kabul etmeyen ve haccın gereklerini yerine getirmeyen diğer milletler ise bağışlanamaz günahları sebebiyle yok edilmişlerdir.⁴¹

³⁵ el-Merzubâni, *Nûrû'l-Kabas*, (ed. Rudolf Sellheim), Wiesbaden, 1964, s. 234; Yakût, *Mu'cemü'l-Buldân*, “*Kufe*” maddesi.

³⁶ [Yazar âyette insanların döneceği yer olarak “Allah” ifadesini tercih ederken, Türkçe meallerin bazılarında “dinine” ifadesi kullanılmıştır. Ayrıca bir mealde şu açıklamalara yer verilmektedir: “*Hz. İbrahim tevhid kelimesini, arındakilere miras bırakmış, bu yüzden de neslinde bir Allah'a inananlar eksik olmamıştır. Mekkeliler içinde “hanifler” adıyla tanınan ve Hz. İbrahim'in inancına sadakat gösteren insanlar şüphesiz vardı*”. Bkz. *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, (Haz.: Ali Özek, Hayrettin Karaman, Ali Turgut, Mustafa Çağrırcı...), Medine-i Münevvere, 1987. (Çev. Notu)].

³⁷ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an-Te'vîli'l-Kur'an*, 3. baskı, Kahire, 1968, XXV, s. 63; es-Suyûtî, *ed-Dür-rü'l-Mensûr*, Beyrut, 1980, VII, s. 373; el-Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, Beyrut, 1992, XVI, s. 52; İbn-i Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'ani'l-azîm*, Beyrut, 1969, IV, s. 126; İbn-i Manzûr, *Muhtasarü Ta'rîhi Dimişk*, (ed. Riyad 'Abdulhamid Murad ve Ruhiyye en-Nehhas), Şam, 1984, III, s. 368.

³⁸ el-Kala'i, *el-İktifâ'*, (ed. Mustafa 'Abdu'l-Vahid), Kahire, 1968, I, s. 62.

³⁹ el-Meclisî, *Bihârü'l-Envâr*, 2. baskı, Beyrut, 1983, XII, s. 79.

⁴⁰ el-Kala'i, *el-İktifâ'*, I, s. 51.

⁴¹ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, s. 84.

Bütün bu rivayetler, İslam dinindeki haccın evrensel boyutuna işaret etmektedir. Ancak bunlar aynı zamanda, evrenselliğin bizzat Hz. İbrahim'in dinindeki (*din-i İbrahim*) bazı temel özelliklerinden kaynaklandığını da göstermektedir.

İbrahim'in Allah'tan aldığı monoteizm fikrinin, kendisine indirilen kitapta (suhuf) yazılı olduğu söylenmektedir. “*Suhuf*” ifadesi Kur'anıkerim'de, Musa'ya vahyedilen sahifelerle (On Emir) birlikte, “*ilk sahifeler*” (*es-suhufu'l-Ülâ*) olarak zikredilmektedir.⁴² Müslüman geleneğe göre Hz. İbrahim'e indirilen sahifeler, Kur'anıkerim'den önce indirilen ve 104 kitap olduğu tahmin edilen kutsal kitaplar arasında sayılmaktadır.⁴³ Musa'ya verilen sahifelerin aksine Hz. İbrahim'in “*suhuf*”u korunmamış, kaybolmuş veya unutulmuştur.⁴⁴ Bu sebeple Araplar, unutulmuş şeyleri anlatmak için mecazî olarak bu sahifelerden söz etmişlerdir.⁴⁵ Arapların belleklerinde Hz. İbrahim'in sahifelerinden, ahlakî öğütler (*mevâiz*) cinsinden bir dizi deyim ve özdeyişler ile kötü krallara yönelik söylenmiş sert eleştiriler kalmıştır.⁴⁶ Fakat, bir rivayete göre, Kur'anıkerim'de Hz. İbrahim'in kitabından yapılan çeşitli kısmî alıntılar yer almaktadır.⁴⁷

İbrahim'in tebliğ ettiği monoteizm öğretisinin korunması için her zaman uzak mesafelere gitmeye gönüllü ateşli savunucular olagelmıştır. Kabe'nin inşasından hemen sonra ve Hz. İbrahim'in hayatı boyunca iki oğlu ve torunu Hz. Yakup, onun dinini bölgedeki insanlar arasında yaymak için seçilmişlerdir. Hz. İsmail, bu dini tebliğ için Arap Cürhüm ve Amalik kabileleri ile Yemen'deki kabilelere gönderilmiştir. Hz. İshak, Suriye ve Filistin'de yaşayan kabilelere, Hz. Yakup ise Ken'an halkına gönderilmiştir.⁴⁸ Bu görevleri sebebiyle onlar, Kur'anıkerim'de ve İslam geleneğinde geçmiş peygamberler ve Allah'ın elçileri arasında sayılmışlardır. İslam inancında, Hz. İsmail'in bu dine katkısı yalnızca monoteizmi zamanındaki Araplar arasında yaymakla

⁴² *el-A'lâ*, 87:18–19.

⁴³ es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, VIII, s. 489. Kutsal kitapların toplam sayısı şu şekilde yapılmaktadır: Şit: 50; İdris (Hanokh): 39; İbrahim: 10; Musa: 10. Bütün bunlar “suhuf” olarak tanımlanmaktadır. Eski Ahit, Yeni Ahit, Neşideler Neşidesi ve “Furkan”dan bölümler içermektedir. Başka bir rivayette ise Hz. İbrahim'e 20 sahife indirildiği nakledilmektedir. Bkz. el-Meclisî, *Bihârü'l-Envâr*, XII, s. 71; es-Sa'alibî, *Simarü'l-Kulûb*, ss. 43–44.

⁴⁴ el-Câhız, *Kitabü'l-Hayavân*, (ed. 'Abdü's-Selam Muhammad Harun), 2. baskı, Kahire, 1969, I, 98.

⁴⁵ es-Sa'alibî, *Simarü'l-Kulûb*, ss. 43–44.

⁴⁶ es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, VIII, s. 489; el-Kurtubî, *Câmi'*, XX, s. 18; es-Sa'alibî, *Simarü'l-Kulûb*, s. 43.

⁴⁷ el-Kurtubî, *Câmi'*, XX, s. 18; es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, VIII, s. 489.

⁴⁸ el-Halebî, *es-Sire el-Halebiyye*, I, s. 29.

sınırlı kalmamıştır. Aynı zamanda o, Kabe ve hac ibadeti ile ilgili kutsal görevleri, özellikle hacılar için “*sıkaya*” (su temini) ve “*rifada*” (yiyecek temini)’yî tesis etmiştir.⁴⁹

İslam öncesi Arabistan’ında putperestliğin ve taş tapıcılığın kökenini açıklamaya çalışan İslam geleneğinde, İsmailîlerin Mekke ve Kabe’ye karşı besledikleri saygı ve derin dinî duygu, sonraları saf İbrahimî monoteizmden sapmayla ilişkilendirilir. Şöyleki, sonraki dönemlerde Hz. İsmail’in soyu çoğalınca Mekke artan nüfus için yetersiz kalmıştı. Ayrıca yerel kaynakların yetersizliği yanında, bu daracık arazinin kontrolü için aralarında çıkan anlaşmazlıklar onlardan bazılarının bölgeden ayrılmasına sebep olmuştu. Ancak, göç eden insanların buranın kutsallığı konusundaki derin inançları asla tükenmemişti. Mekke’den ayrılan her bir grup, yanına Kabe’nin avlusundaki taşlardan birer tane almış ve bunu yeni yerleşim yerlerine götürmüştü. Onlar, tıpkı Kabe’nin etrafında olduğu gibi, beraberlerinde götürdükleri bu taşların etrafında da tavaf etmeye başlamışlardı. Böylece, bu insanlar hem Kabe’yle bağlarını koparmamış hem de bu şekilde hac emrini yerine getirmek için onu ziyaret etme geleneğini korumuşlardı. Yıllar geçtikçe onların Hz. İbrahim’in geleneği ile bağları gevşemiş ve tek tanrı düşünceler zayıflamıştı. Hz. İbrahim’in dini ile bağı sembolize eden bu taşlar, bizzat tapınma objeleri olmuş ve yavaş yavaş taşlara ve başka ilahlara tapınmaya yol açmıştı.⁵⁰

İslam geleneğinde yer alan bu açıklama, Hz. İbrahim tarafından Araplara miras bırakılan monoteizmden sapmanın altında yatan gerçeği yansıtmaktadır. Aksine bu durum, Yarımada’nın kuzey ve kuzeydoğusuna doğru geniş çöl boyunca gezinen Arap kabilelerinin dinî inançları üzerindeki putperest çevrenin etkisini göstermektedir. Kutsal Kitap’ta, güneydoğu Ürdün Vadisi, Necef (Negev), el-Araba⁵¹ ve Sina Çölü’nde “İsmailîlerin” varlığından söz edilmektedir. Bu bağlamda “İsmail” ismi, az çok bölgeye uğrayan göçebe deve çobanları için kullanılan ortak bir isimdi.⁵² MÖ 9. yüzyılın or-

⁴⁹ Ebu’l-Beka’ el-Hillî, *el-Menakibü’l-Mezyediyye fî Ahbârü’l-Mülükü’l-Esedyye*, (ed. Salih Musa Daradika ve Muhammad Abdülkadir Huraysat), Amman, 1984, I, 300. Hz. İsmail tarafından oluşturulan kutsal görevlerle ilgili bu rivayet, bu görevleri ilk kez oluşturan kişinin Kureyş kabilesinin atası Kusayy olduğunu söyleyen mütevair bir rivayetle açıkça çelişmektedir. Gerald R. Hawting, konuyla ilgili aydınlatıcı makalesinde bu rivayeti dikkate almamış gibi görünmektedir. Bkz. Gerald R. Hawting, “The Sacred Offices of Mecca from Jahiliyya to Islam”, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 13, (1990), ss. 62–84.

⁵⁰ İbnü’l-Kelbî, *Esnâm*, s. 6; İbn Hişam, *Sîre*, (ed. Muhammed Muhyî’d-Din ‘Abdülhamid, Kahire, 1963, I, s. 51.

⁵¹ [İbrancesi “ha-Arava”dır. Lût gölünden güneye, Akabe körfezinde doğru 160 km boyunca uzanan “Araba Vadisi”. Bkz. “Araba Vadisi”, *AnaBritannica*, 2.cilt, (Çev. Notu)].

⁵² Goitein, *Jews and Arabs*, ss. 21–22.

alarına ve sonraki yüzyıllara ait çivi yazılı kitabeler, onların doğu Akdeniz’de politik bir güç olarak yükseldiklerini, Şam ve güney Suriye’de bulunan krallıklarla işbirliği yaparak baharat ticaretini ele geçirdiklerini göstermektedir.⁵³

İbrahimî monoteizmle bâtil inançlar, özellikle puta tapıcılık arasındaki etkileşim açıkça görülür. İslam geleneğinde politeizmin başlangıcı hikayesiyle ve Mekke’ye yayılışıyla ilişkilendirilerek anlatılmaktadır. Bu anlatım, Peygamber’e atfedilen bir hadiste yer almaktadır. Bu hadiste Hz. Peygamber, Hz. İsmail’in tek tanrı mirasını bozduğu için cehenneme atılacak bir kişiden söz etmektedir. Hadiste bahsedilen bu kişi, Mekke’de riyasete (*siyada*) el koymakla ün kazanmış ‘Amr ibn Luhayy’la özdeşleştirilmiştir.⁵⁴ İlk putları, güney Golan Tepeleri’ndeki kaplıca bölgesinden getiren bu şahıstı. Amr, tedavi amacıyla gittiği bu kaplıcalarda yerli halktan putların mahsulde verimlilik ve düşmanlara karşı galip gelmede yarar sağladığını duymuş ve buradan getirdiği putları Kabe’nin altındaki kutsal iç avluya koymuştu.⁵⁵ Rivayete göre aynı şahıs, güneyde Yemen’den güney Ürdün’e ve kuzeyde Akabe körfezine kadar olan Kızıl Deniz sahili boyunca uzanan ticaret yolu üzerindeki Cidde civarından da beş put getirmişti. O, bu putları beş Arap kabilesine dağıtmış ve bu bölgelere dikmişti.⁵⁶

Her iki olayda da putların Kabe’ye getirilmesi, hakim ticari burjuva sınıfa mensup Mekke’nin bir liderine atfedilmektedir. Bu iki olay, atalar dönemine ait inançların yayılması için birer örnek teşkil etmektedir. Bu yayılda iki temel faktör rol oynamaktadır: Bunlar, ticarî ilişkiler ve deve kervanlarının yer değiştirebilmesidir. Dahası, Mekke’nin monoteizmden putperestliğe geçişinin, burjuvaziyle ilgili olduğu kadar, politik ve ekonomik yanının olduğunu da bu iki durumdan öğrenmekteyiz.

Fakat gelenek, bütün Arapların putperestliğe dönmediklerini ve Hz. İbrahim’in tek tanrı inancını tamamen terk etmediklerini göstermektedir. Bu inançla ilgili uygulamaların en meşhuru, Hz. İbrahim tarafından başlatılan hac ibadetidir. Kökeni Hz. İbrahim’e dayanan “*telbiye*”deki değişiklik dışındaki bütün hacla ilgili ritüeller, onun tarafından oluşturulmuştu.⁵⁷ Putlar “*harem*” bölgesine getirildikleri zaman, Kabe’nin avlusu içerisine yerleştiril-

⁵³ John van Seters, *Abraham in History and Tradition*, London, 1975, ss. 35–36.

⁵⁴ İbn Hişam, *Sîre*, I, s. 50; el-Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, I, ss. 100–101; el-Mes’ûdî, *Mürüccü’z-zeheb*, (ed. C. Barbier de Meynard ve A. Pavet de Courteille), Paris, 1861–71, III, s. 115.

⁵⁵ İbnü’l-Kelbî, *Esnâm*, s. 8; İbn Hişam, *Sîre*, I, ss. 50–51.

⁵⁶ İbn Habîb, *Munammak*, ss. 405–407; el-Halebî, *es-Sire el-Halebiyye*, I, s. 18.

⁵⁷ İbn Hişam, *Sîre*, I, s. 51; İbnü’l-Kelbî, *Esnâm*, s. 6; el-Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, I, s. 116; İbn-i Kesir, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, II, s. 188.

mişlerdi.⁵⁸ En temel put olan Hübel ise bizzat Kabe'nin içine konmuştu.⁵⁹ Bu putların kutsal mekanın dışına değil de, Kabe sınırları içinde bir yere konması, Mekkelilerin bunların kendi başlarına ve mutlak bir kutsallıklarının bulunduğuna inanmadıklarını ve böyle yaparak monoteizmin sembolü olan Kabe'nin özünde var olan kutsallıklardan bazısının bunlara da yavaş yavaş geçmesini ümit ettiklerini göstermektedir.

Kabilesele “*telbiye*”nin değişmiş biçimi, pagan ilahları ile yüce Tanrı arasındaki ortak inancın bir unsuruna vurgu yapmayı amaçlıyordu.⁶⁰ Bir dereceye kadar bu “*telbiye*” biçimi, putlar üzerinde eşsiz bir hâkimiyete sahip olduğu ifade edilen yüce Tanrı'nın üstün konumuna göre, putların aşağılığına da vurgu yapıyordu.⁶¹ Arapların büyük put Hübel'in önünde yaptıkları âyinler, Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'in mirasının bir parçasına dayandığı için, bir takım monoteistik izler taşımaktaydı. Bu durum, Araplar nazarında Hz. İbrahim ile Hz. İsmail'in ortak yanları olduğunu doğrulamaktadır. Her ikisi de Hübel'in ayakları yanında, kura çekmek için ellerinde oklar taşırken tasvir edilmektedir. Hz. Muhammed Mekke'nin fethinden sonra Kabe'nin içine girdiğinde, bu tasvirin Kabe'nin duvarlarına çizilmiş olduğu rivayet edilmektedir.⁶² Bütün bunlar, monoteizmden putperestliğe geçişin Müslümanların ataları Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'in monoteistik mirasının gölgesinde gerçekleştiğini göstermektedir.

Hz. İbrahim'in tek tanrı mirası, Hz. İsmail'in soyundan gelen bazı kişilerin başka ilahlara ibadeti içerisine karışarak yok olmamıştır. Arapların tarihsel belleği atalarını unutmamış ve onlar Arap literatüründe “*din-i İbrahim*” olarak ifade edilen Hz. İbrahim'in dinî mirasını korumak için çeşitli sıkıntılara katlanmışlardır. Hz. Peygamber'e atfedilen hadislerde, Müslümanların Hz. İbrahim'in dinine bağlı kalabilmek için bu atalara lanet etmeyi veya kötü söz söylemeyi yasaklamıştır. Bu atalar arasında Ma'add ibn 'Ad-

⁵⁸ Bir rivayete göre, Hz. Muhammed Mekke'yi fethettiğinde 360 putu parçalamıştır. Bu putlar, Mekke halkı tarafından Kabe'nin etrafına konmuşlardı. Bkz. el-Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, I, ss. 120–21.

⁵⁹ İbnü'l-Kelbî, *Esnâm*, s. 28; İbn Hişam, *Sîre*, I, s. 117.

⁶⁰ Kister, “Labbayka”, ss. 47–49.

⁶¹ Cahiliyye döneminde görülen “*temlikuhu ve mâ melek*” (sen ona ve onun sahip olduklarına sahipsin) ifadesi, bu putların Tanrı'ya göre daha aşağı olduklarının bir göstergesidir.

⁶² İbn-i Manzûr, *Muhtasarü Târîhi Dımeşk*, III, s. 371; el-Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, I, ss. 165–66; el-Vakidî, *Kitâbü'l-Megâzî*, (ed. Marsden Jones), Oxford, 1966, II, s. 834; ed-Dababî, *es-Sîre*, (ed. Husameddin el-Kudsi), Beyrut, 1981, s. 37: Yukarıdaki rivayet, pagan uygulamasına monoteistik bir mühür vazifesi yapmaktadır. Ayrıca Rubin'in (“Hanifiyya and Ka'ba”, ss. 85–112) isimli makalesinde ok atmaların İbrahimî bir uygulama olduğu yönündeki iddiasını destekleyecek kesin hiçbir delil bulunmamaktadır.

nan da vardı. Müslüman gelenek, bu şahısla Hz. İsmail arasında geçen zaman dilimi hakkında kesin bir bilgi verememekte ve kabaca otuz nesilden daha çok olmayan bir rakam tahmininde bulunmaktadır.⁶³ Gelenek, Ma'add soyundan gelen ve gerçekte Rabi'a ve Mudar olarak bilinen iki büyük kabile federasyonunun ataları olan iki kişinin, Hz. İbrahim'in dininin bakiyelerini koruduklarını söylemektedir.⁶⁴ Peygamber'in hadisine göre bu özellikleri sebebiyle, kabilelerine isimleri verilen bu kimselere lanet edilmesi yasaklanmıştır.⁶⁵

İsmi, lanet edilmesi yasaklanan insanlar arasında sayılan ve Arapları atalarının dinine döndürmek için yaptığı büyük gayretleriyle anılanlardan birisi de İlyas (Elias)'tır. O, konumu ve yüksek itibarı sayesinde kendi halkı tarafından sevilmiş ve halkını Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'in getirdiği şeriatın ilk haline döndürmeyi başarmıştır. Ayrıca o, Hz. İbrahim'in inşa amacına uygun olarak, Kabe'nin kutsallığını artırmaya yardımcı yeni dinî uygulamalar da başlatmıştır.⁶⁶

İbrahimî mirasın kapsamlı bir ifadesi olan “*din-i İbrahim*” kavramı, yalnızca Kabe'yle ilişkili ibadetlerden oluşan dinî-manevî düzlemle sınırlı olmayıp, toplumsal etkileşim, ahlak ve normlar gibi diğer alanlarla da ilişkilidir. Mesela, Kabile toplumunun değerler sisteminin temel taşı olduğu söylenen ve “*mürüvve*” müessesesi olarak bilinen misafirperverlik, Hz. İbrahim tarafından örnek bir davranış olarak uygulanmıştır. Benzeri daha önce görülmemiş bir şekilde melekleri kendi çadırında ağırlaması ve onların da misafirperverlik dışında başka bir şeyi kabul etmemesi Hz. İbrahim'den Araplara geçen bu değer ve erdem⁶⁷ olmuştur.⁶⁸ Arapların benimsediği İbrahimî gelenekteki ahlakî unsur, her türlü zulüm ve haksızlığa açıkça karşı çıkma ve kendi zalimlerine karşı mazlumları destekleme şeklinde kendini göstermektedir.⁶⁹ Bu amacı gerçekleştirmek için anlaşmalar yapmak, onlar için alışıldık şeylerdi.⁷⁰ Genç Peygamber, Mekke'de böyle bir anlaşmanın yapıldığı resmî toplantıya bizzat tanık olmuştu. Bu toplantı, katılımcı gruplar tarafın-

⁶³ Ebu'l-Beka', *el-Menakibü'l-Mezyediyye*, I, s. 334.

⁶⁴ İbnü'l-Kelbî, *Esnâm*, s. 13; Ebu'l-Beka', *el-Menakibü'l-Mezyediyye*, I, s. 334.

⁶⁵ el-Halebî, *es-Sire el-Halebiyye*, I, s. 27; Ebu'l-Beka', *el-Menakibü'l-Mezyediyye*, I, s. 347; el-Ya'kubî, *Ta'rîhü'l-Ya'kubî*, Beyrut, 1960, I, s. 26.

⁶⁶ el-Halebî, *es-Sire el-Halebiyye*, I, s. 27; el-Ya'kubî, *Ta'rîh*, I, ss. 227-28; Ebu'l-Beka', *el-Menakibü'l-Mezyediyye*, I, s. 349.

⁶⁷ es-Sa'alibî, *Simarü'l-Kulûb*, s. 245.

⁶⁸ İbn-i Manzûr, *Muhtasarü Ta'rîhi Dimeşk*, III, s. 363; İbn-i Rüşt, *el-A'laqu'ü'n-Nefîse*, s. 177.

⁶⁹ el-Kala'i, *el-İktifâ'*, I, s. 91.

⁷⁰ İbn-i Kuteybe, *Te'vîlü Muhtelifü'l-Hadis*, (ed. Muhammed Zuhri en-Neccar), Beyrut, 1973, s. 113.

dan ister yerli ister yabancı olsun bütün mazlumlara destekleme ve adalet yerini buluncaya kadar zalime karşı durma sözü verildiği için “*hilfu’l-fudûl*” (faziletlielerin yemini) olarak isimlendirilmişti.⁷¹

İslam geleneğinde, İslam öncesi Arapların, evlilik, boşanma, fidye miktarı, bir kimsenin kendi ailesinden olan kadınlarla evlenme yasağı ve cinsel birleşmeden sonra temizlik gibi şahsî hukuk konularında Hz. İbrahim’in geleneğini devam ettirdikleri vurgulanmaktadır.⁷² Ayrıca onların, bedensel emir ve gelenekler konusunda Hz. İbrahim’in yolundan gittikleri, tıpkı onun gibi bedensel temizliği, zihinsel ve ruhsal arınmanın bir ölçütü olarak gördükleri işaret edilmektedir. Bakara sûresinin (2:124)⁷³ “*Bir zamanlar Rabbi İbrahim’i bir takım kelimelerle sınamış, onları tam olarak yerine getirince...*” ayetinin tefsirinde, temizliğin on kısımdan oluştuğu ifade edilmektedir: Bunlardan beşi baş kısmıyla ve beşi de bedenle ilgilidir. Başla ilgili olanlar; bıyıkları kısaltmak, ağzı çalkalamak, burnu temizlemek, misvak kullanmak ve saç taramaktır. Bedenle ilgili olanlar ise, tırnakları kısaltmak, kasık ve koltuk altı kıllarını temizlemek, büyük ve küçük abdestten sonra o bölgeleri su ile yıkamak ve sünnet olmaktır.⁷⁴ Başka bir kaynakta, bunları kendi bedeninde uygulayan ilk insanın Hz. İbrahim olduğu ifade edilmektedir.

İslam öncesi Araplar tarafından yerine getirildiği söylenen bu emirler, İslam’daki şahsî dinî sorumluluklarla karşılaştırılarak yeniden gözden geçirildiğinde, İslam’la Hz. İbrahim’in geleneği arasında tam bir ayniliğin olduğu görülecektir.⁷⁵ Yani, ilk Müslümanlar bu konudaki sorumluluklarının pek çoğunun, Hz. İbrahim’e bağlı monoteistik geleneğine kadar geri gidebileceğini düşünmüşlerdi.

İslam geleneğinde en önemli arınma eyleminin sünnet merasimi olduğu düşünülmektedir. Allah, Hz. İbrahim’e temizlenmesini emrettiği zaman o, ilk önce Müslümanlarca namaz öncesinde arınma eylemi olarak yapılan abdest (*vudu*) almıştı. Allah ona tekrar temizlenmesini emrettiğinde, kirli elbiselerini çıkarmıştı. Allah ona üçüncü kez temizlenmesini emrettiğinde ise sünnet olmuştu.⁷⁶ Sünnet, diğer uygulamalarla karşılaştırıldığında, hem

⁷¹ İbn Hişam, *Sîre*, I, s. 87; İbn Habîb, *Kitâbü’l-Muhabber*, (ed. Ilse Lichtenstädter), Haydarabad, H. 1362, s. 167; Ebû Hilal el-’Askerî, *Kitâbü’l-Evâil*, (ed. Muhammed es-Seyyid el-Vekîl), Tanta, 1987, ss. 58–60.

⁷² İbn-i Kuteybe, *Te’vîlü Muhtelifü’l-Hadis*, s. 111.

⁷³ [Makalede bu ayetin kaynağı olarak Hud sûresi (11:124) gösterilmiştir. Ancak ayet Hud sûresi 124’de değil (Hud sûresi 123 ayettir), Bakara 124’te yer almaktadır. (Çev. Notu)]

⁷⁴ es-Suyûtî, *ed-Dürri’l-Mensûr*, I, s. 273; İbn Habîb, *Muhabber*, s. 329; el-Buharî, *Sahîh*, Kahire, 1958, VIII, s. 81

⁷⁵ el-Cerraî, *Kitâbü’l-evâil*, (ed. ’Adil el-Faricet), Şam, 1988, ss. 31–32.

⁷⁶ İbn-i Manzûr, *Muhtasarü Ta’rîhi Dimeşk*, III, s. 369.

daha eski hem de daha serttir. Araplar arasında gelenek haline gelmiş olan sünnet merasimi, erkek ve kadın ayırt edilmeksizin bütün Araplar arasında uygulanmıştır.⁷⁷

İbrahimî mirasın dinî unsurları, yalnızca hac ve hacla ilgili ritüellerle sınırlı değildir.⁷⁸ Bunlara ilave olarak “kible” veya ibadetteki yönü de dahildir. “Din-i İbrahim”e bağlı kalan ve İslam geleneğinde “hanifiyye” olarak nitelendirilen bu Araplar, Kabe’yi Hz. İbrahim’in “kible”si olarak düşündükleri için ibadet ederken yüzlerini ona dönerlerdi.⁷⁹ İslam öncesi rivayetlerde, İslam’dan önce Arapların ibadet ettikleri iki vakte işaret edilmektedir: “*ed-duha*” ve “*el-asr*”.⁸⁰ Araplar, öğleden sonraki ibadeti (*el-asr*) Hz. İbrahim’in, oğlu Hz. İsmail’i kurban etme niyetiyle ilişkili olarak düşünmüşlerdi. Hz. İbrahim, oğlunun Allah tarafından kurtarılması dolayısıyla minnettarlık olarak O’na ibadet etmişti. O zamandan itibaren bu ibadet, keffaretin ve Allah’ı hoşnut etmenin bir ifadesi olarak yapılagelmişti.⁸¹ Güneş tam tepe nokta-dayken yapılan “*ed-duha*” ibadeti de Hz. İbrahim’e atfedilmektedir.⁸² Bu ibadet (*ed-duha*), Bedevî kabileler arasında yaygın olarak yapıldığı gibi, şehirli Araplar, özellikle Mekkeliler arasında da bilinmekteydi.⁸³ Öncelikle bu bir şükran ibadeti idi.⁸⁴ Bu arada, yollar, ticaret güzergahları, pazarlar ve dinî toplantı merkezlerindeki emniyeti ve güvenliği sağlamak için çatışmaların yasak edildiği “*haram ayların*” (*el-eşhuru’l-hurum*) ilanının da, Hz. İbrahim tarafından yapıldığını belirtmek gerekir. Bu aylar, Hz. İbrahim tarafından kurulan ve onun mirasının bir parçası haline gelen bir düzenleme olarak görülmekteydi.⁸⁵

⁷⁷ el-Câhız, *Hayavân*, VII, s. 27. Sünnet, *hitân*, Kur’an’da “*sibgat Allah*” kavramıyla işaret edilmektedir. Bu kavram, Hıristiyanların vaftiz uygulamasına karşı, Müslümanlar için temizlenmenin en iyi yolunu göstermek için kullanılmıştır. Bkz. İbn-i Kuteybe, *Te’vîlü Müşkilü’l-Kur’an*, (ed. Ahmad Sakr), 2. baskı, Kahire, 1973, s. 149. Sünnetin Araplar arasındaki geçmiş uygulaması için bkz. Rubin, “Hanifiyya and Ka’ba”, s. 104.

⁷⁸ İslam’ın kabul ettiği hac ritüellerinin, Hz. İbrahim’in uygulamaları olduğu söylenmiştir. Bkz. İbn-i Manzûr, *Muhtasarü Ta’rihi Dimeşk*, III, s. 361; es-Suyûtî, *ed-Dürü’l-Mensûr*, V, s. 177.

⁷⁹ İbn-i Sa’d, *Kitâbü’t-Tabâkâtü’l-Kebîr*, (ed. Eduard Sachau), Leiden, 1904–40, III.1, s. 276.

⁸⁰ Bu iki ibadetin Cahiliyye dönemindeki ve hicretten önce İslam’ın ilk dönemindeki uygulamaları ile ilgili ayrıntılar için bkz. Uri Rubin, “Morning and Evening Prayers in Early Islam”, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 10, 1987, ss. 40–64.

⁸¹ ‘Ali Dada, *Muhâdarâtü’l-Evâil*, 2. baskı, Beyrut, 1978, s. 92.

⁸² İbn-i Manzûr, *Muhtasarü Ta’rihi Dimeşk*, III, ss. 362, 369.

⁸³ el-Belazûrî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, I, 113; el-Halebî, *es-Sîre el-Halebiyye*, I, s. 430; el-Makrizî, *İmtâü’l-Esmâ*, (ed. Mahmud Muhammed Şakir), 2. baskı, Katar, tarih yok, ss. 16–17.

⁸⁴ ‘Ali, *Mufasssal*, VI, s. 337; Rubin, “Morning and Evening Prayers”.

⁸⁵ el-Meclisî, *Bihârü’l-Envâr*, IX, s. 98; İbn-i Receb el-Hanbelî, *Latâifü’l-Meârif*, Kahire, H. 1343, s. 118.

Cahiliyye döneminde oruç ibadeti, özellikle İslamî ay takviminin yedinci ayı olan Recep ayında yerine getirilen dinî bir emirdi. Recep ayının İslam'da da kutsal olup olmadığı konusunda iki farklı görüş vardır. Bir görüşe göre, Recep kutsal bir aydır ve bu ayın Cahiliyye döneminde kutsal olması, İslam'da da kutsal olmasına engel teşkil etmez. Diğer görüşe göre ise, bu durum onun İslam'daki kutsallığını ortadan kaldırmaya yeter sebeptir.⁸⁶ Dinî bir ibadet olan oruç, İslam öncesi kabile toplumu için putlara veya dinî mekanlara yakın bir yerde inzivaya çekilme şeklinde uygulanıyor ve bu, hastalıklardan kurtulmayla ilişkilendiriliyordu.⁸⁷

Bu dönemde Kureyş halkının aşına olduğu bir başka oruç tipi daha vardı. Bu Mekke'de yaşayan Kureyş halkı tarafından Arap ayının ilki olan Muharrem'in onuncu gününde tutulan oruçtu. "Aşura" olarak bilinen bu günde Mekkeliler kutlama yapar ve Kabe'nin örtüsünü değiştirirlerdi. Hz. Muhammed, peygamberlik öncesinde Aşura orucu tutmuş, Medine'ye hicret ettikten sonra Ramazan orucu farz kılınıncaya kadar da buna devam etmişti. Ancak, Ramazan orucu farz kılındıktan sonra bunu terk etmişti.⁸⁸

Bu rivayet, Aşure orucunun arka planında yatan sebebe yeni bir ışık tutmanın yanında, hem Buharî'nin *Sahîh*'inde nakledilen ve bunu Yahudi "Yom Kipur" (Kefaret Günü)⁸⁹ orucuyla ilişkilendiren başka bir rivayeti çürütmekte, hem de bazı modern araştırmacılar tarafından Hz. Muhammed'in dininin kökeninin Yahudilik olduğu veya Aşura orucunu ilan etmekle Medine Yahudilerini tatmin etme niyeti taşıdığı yönündeki iddialarını çürütmektedir.⁹⁰

Yukarıda da görüldüğü üzere, Aşure gününde tutulan oruçla ilgili geleneksel olarak iki iddia zikredilmektedir.⁹¹ Birinci iddiaya göre, bu oruç Mekke halkı tarafından işlenen bir günaha kefarete olması için tutulmaya başlanmıştır. Diğer iddiaya göre ise, Mekkeliler kendilerini şiddetli bir kuraklıktan kurtardığı için Tanrı'ya şükretmek için tutmaya başlamıştır.⁹² Bu günde Ka'be'nin örtüsü değiştirilmiştir. Âlûsi'ye göre, oruç ile örtü töreni arasında

⁸⁶ M. J. Kister, "Rajab is the Month of God': a Study in the Persistence of an Early Tradition", *Israel Oriental Studies 1*, (1971), ss. 191-223.

⁸⁷ 'Ali, *Mufassal*, VI, s. 337.

⁸⁸ el-Buharî, *Sahîh*, III, s. 57.

⁸⁹ [Yom Kipur: "Kefaret Günü" veya "Kutsal Gün" anlamına gelen bu kavram, Yahudi takviminin en önemli ve en kutsal günüdür. Bu günde tutulan oruç, güneş batımından önce başlar ve ertesi akşam gökyüzünde yıldızların görünmesinden sonra sona erer. Daha geniş bilgi için bkz. Suzan Alalu, Klara Arditi..., *Yahudilik'te Kavram ve Değerler*, Gözlem yay., İstanbul, 2001, s. 45-51. (Çev. Notu)].

⁹⁰ Wensinck, *Muhammad and the Jews of Medina*, ss. 88-89; Andrae, *Muhammad: the Man and his Faith*, ss. 136-37.

⁹¹ [Bu iki husus: oruç tutmak ve Kabe'nin örtüsünü değiştirmek. (Çev. Notu)].

⁹² 'Ali, *Mufassal*, II, s. 340.

bağ kurulması, orucun eski dinî geleneklerin bir parçası olduğunun göstergesidir.⁹³ Bu gelenekler Kabe'yle ilişkisi sebebiyle, Hz. İbrahim'in dinî mirasına işaret etmektedir.

Özellikle Arabistan'da yaşayanlar olmak üzere, Arapların İbrahimî mirasın rolünün bilincinde olmaları, kendi dinî inançlarının uygulanmasına engel olmamıştır. Arapların Akdeniz havzasında ticarî ilişkiler yoluyla ve fizikî-coğrafi yakınlığın sonucu olarak diğer dinî ve seküler kültürlerle açık olması, monoteist ve politeist dinlerin bu bölgeye sızmasına yol açmıştır. Bütün Arap kabileleri, alt gruplar ve şehirli gruplar Yahudilik, Hıristiyanlık ve Zerdüştiliğe geçmişlerdi.⁹⁴ Kabilesel-dinî harita incelendiğinde, bu üç dinin Arap yarımadasının derinliklerine nüfuz etmediği görülmektedir.⁹⁵ Aksine bunlar, en çok yarımada'nın kıyı bölgeleriyle sınırlı kalmışlardır: Doğuda İran körfezi sınırları; güneyde Yemen ve Habeşistan'a sınır bölgeler; kuzeyde ise güney Filistin ve Ürdün'e sınır bölgeler. Fakat, Yahudiliğin hakim olduğu Medine bölgesi bu genellemenin dışındadır. Hicaz bölgesinin merkezi ve özellikle Mekke'nin şehir merkezi, Taif ve bunların etrafındaki kabileler bu etkiye maruz kalmayan bölgelerdir. Arapların dini (*dinü'l-Arab*), İslam'ın ortaya çıkmasından ve Hz. Muhammed'in peygamberliğinden kısa süre önceye kadar bu bölgelerde önemli derecede hâkimiyetini sürdürmeye devam etmiştir. Bu bölge şehirli halkıyla haniflik olgusunu tecrübe etti. Haniflik ise hâkim konumdaki inançtaki şüpheleri gösteren ve ilk monoteizme, daha açık bir ifadeyle, "*din-i İbrahim*"in ilk şekline dönmeyi arzu eden bir grup halkın inancıydı.⁹⁶

"*Hanif*" kavramını, dil bilimciler ve tarihçiler tarafından oldukça geniş bir yelpazede ele alınan yapısal ve anlamsal gelişimine girmeksizin, Peygamber'in sahabelerinin kullandığı şekliyle ele alacağız. Bu kavram, hem

⁹³ el-Alûsi, *el-Muhtâr min Bulûgü'l-'Arab*, Kahire, tarih yok), s. 110.

⁹⁴ el-İbşîhi, *el-Müstetrağ*, Kahire, H. 1397, I, s. 78; İbn Sa'id el-Endelûsî, *Neşvâtü't-Terâb fî Ta'rîhi Cahîliyyeti'l-'Arab*, (ed. Nasret Abdurrahman), Amman, 1982, I, s. 327; el-Ya'kubî, *Ta'rîh*, I, s. 257; 'Ali, *Mufassal*, VI, ss. 514, 586-92, 629-30, 692-94; Trimmingham, *Christianity among the Arabs in Pre-Islamic Times*, ss. 248-51, 258-307.

⁹⁵ [Yazar, alt ve şehirli gruplar dahil, bütün Arapların Yahudilik, Hıristiyanlık ve Zerdüştiliğe geçtiğini iddia ederken, sonradan bu görüşünün aksine istisnalar yaparak kendi içerisinde bir çelişkiye düşmektedir. (Çev. Notu)].

⁹⁶ "*Hunefâ*" (tekilil *hanif*) kavramı, bir çok modern araştırmacı tarafından tahlil edilmiştir. Onlardan bazıları "*hunefâ*" ile ilgili Müslüman rivayetlerine şüpheyle yaklaşırken, bazıları bu bilgilerin otantikliğini kabul etmektedir. Bkz. W. Montgomery Watt, "*Hanif*", *EL2*; Andrae, *Mohammed: the Man and his Faith*, ss. 108-13; Fueck, "*The Originality of the Arabian Prophet*", ss. 86-98; M. J. Kister, "*A Bag of Meat*", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 33, (1970), ss. 267-75; Rubin, "*Hanifiyya and Ka'ba*", ss. 85-112. Bu kavramın gelişimiyle ilgili bkz. Nabih Amin Faris, "*Tatavvur ma'na kelimâti hanif el-Kur'a'iyye*", *al-Abhath* 13, Beyrut, 1960, ss. 25-42.

Arapların kabul ettiği çok tanrıcı inanç olan “şirk”ten hem de Yahudilik ve Hıristiyanlık’tan farklı olan Hz. İbrahim’in dinine bağlılığı yansıtmaktadır.⁹⁷ “Hanifiyye” ifadesi, Arap dinî düşüncesindeki değişimi sembolize etmektedir. Büyüsel güçlere dayalı kabile inançları, dinî duygulara ve Arapların çoğalan ihtiyaçlarına artık cevap veremez olmuştu. Yerel kabilelere ait kutsal mekanlar ve mabetler, dinî ve törensel değerlerini yitirmiş ve yerini Kabe gibi, nüfusu kalabalık kabilelerce merkezî ibadet mekanı olarak kullanılan yerlere bırakmıştı. Bu yerlerde yapılan mevsimlik toplantılar, hem dinî hissiyatı artırmış, hem de gücü ve etkinliği her yerde olan yüce Tanrı’nın tanınmasını sağlamıştı. Bu durum, kabile tanrıları için oluşturulan yerel dinî merkezlerin önemsizliğinin vurgulanması anlamına da gelmekteydi.⁹⁸ Bu anlamda “hanifiyye” kavramı, kesinlikle Yahudi ve Hıristiyanlığın her hangi bir etkisinin sonucu ortaya çıkmayan İslam öncesi Arap monoteizminin bir ifadesidir.⁹⁹ Bu monoteizm, İslam’ın başlangıcında yeni ve bağımsız bir form içinde sunulmuştur.¹⁰⁰

Başlangıçta Hz. Muhammed, tebliğini yönelttiği kişilerden, dinî inançlarıyla çelişen yeni ve devrimci fikirleri kabul etmelerini istemekten kaçınmıştır. O, animistik karakter gösteren dinî sembolizmi monoteizmi destekleyici yönde değiştirmek için, onların daha önceden aşına oldukları ve duygusal olarak mirasına bağlılığı devam ettirdikleri dinî sembolizmi kullanmıştır.¹⁰¹

Hz. Muhammed tebliğinin ilk başlarında, ismi İslam olarak değişmeden önce “hanifiyye” olan bu dine işaret etmiştir.¹⁰² Başka bir deyişle o, Mekke ve diğer şehir merkezlerinin “hanifleri”nce kabul edilen ve aynı isimle anılan bu dine bağlı olduğunu düşünmüştür.¹⁰³ Bu kavram, Kur’anikerim’de

⁹⁷ Ebû ‘Ubeyde, *Mecâzîl-Kur’an*, (ed. M. Fuat Sezgin), Kahire, 1988, I, s. 58; el-Suheyli, *er-Ravdîl-Unûf*, (ed. ‘Abdurrahman el-Vekil), Kahire, 1967, I, ss. 292–93. Watt, *hanif* kelimesinin bir şeklinin, Nebatilerin dilinde bulunduğunu ve Hellenistik Suriye-Arabistan dininin bazı kollarının taraftarı anlamına geldiğini iddia etmektedir. Böyle bir kimse, kelimenin Süryanice formundaki anlamına göre, Hıristiyanlar tarafından “putperest” olarak düşünülebilir. Ancak başka bir bakış açısıyla bu kimse, haklı olarak monoteist telakki edilebilir. Bkz. Watt, *What is Islam*, s. 86; ‘Ali, *Mufassal*, VI, s. 508.

⁹⁸ Gibb, “The Structure of Religious Thought in Islam”, ss. 187–88.

⁹⁹ Gibb, *Mohammedanism*, s. 26; İbn Habîb, *Munammak*, s. 285.

¹⁰⁰ Fueck, “The Originality of the Arabian Prophet”, ss. 86–98.

¹⁰¹ Gibb, “The Structure of Religious Thought in Islam”, ss. 187–88.

¹⁰² Gibb, *Mohammedanism*, s. 26’da Kur’anikerim’in bir ayetinin erken dönemdeki farklı bir okunuşuna işaret etmektedir. Hz. Muhammed’in tebliğ ettiği yeni dinin ismi olarak “hanifiyye” kavramı, ilk dönem hadislerde de geçmektedir. Bkz. İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye fî Garîbi’l-Hadis*, (ed. Tahir ez-Zavi ve Mahmud M. el-Tinahî), Kahire, 1963, I, s. 451; İbn-i Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, “h.n.f.” maddesi; Ebû Nu’aym el-İsbehanî, *Delâilü’n-nübüvve*, Kahire, tarih yok, I, s. 19.

¹⁰³ Hassan ibn Sabit, *Dîvan*, (ed. ‘Abdurrahman el-Barkuki), Kahire, 1929, s. 8; İbn Hişam, *Sîre*, IV, s. 878.

Hız. İbrahim'e atıfta bulunularak çeşitli defalar tekrar edilmiştir.¹⁰⁴ Hz. Muhammed'den önce İbrahimî geleneği yeniden canlandırmak için girişimlerde bulunan ve bu kavramı benimsedikleri iddia edilen pek çok nebî ve resûle rağmen, Hz. Muhammed kendini ilk ve bozulmamış “*din-i İbrahim*”in tek vârisi olarak görmüştür.¹⁰⁵

Hız. Muhammed ile Hz. İbrahim arasındaki bağ, kendi dönemlerinde yeni bir dinin habercileri olarak yaşadıkları tecrübelerdeki ortak yönler yanında, başka delillerle de desteklenmektedir. Her ikisi de, dinî görüşleri sebebiyle doğdukları topraklardan “*hicret*” etmişlerdir.¹⁰⁶ Yine ikisi de, Allah'ın vahyini aynı ayda almışlardır. Hz. İbrahim'in *sahifeleri*, Kur'an'ın nazil olmaya başladığı Ramazan ayında inmiştir.¹⁰⁷ Hz. İbrahim Mekke'yi, Hz. Muhammed'de Medine'yi “*harem*”e dönüştürmüştür.¹⁰⁸ Hz. İbrahim'e ayrı bir vasıf olarak verilen “*Allah'ın dostu*” (*Halil Allah*) unvanı, Hz. Muhammed'e de verilmiştir.¹⁰⁹ Gerçekten, Hz. Muhammed ile Hz. İbrahim arasındaki tecrübe ve eylem bakımından üstünlükler konusundaki benzerliklerin yanında, fizikî benzerlikler de çoktur. Müslüman gelenek, Hz. Muhammed'in fizikî görünümünü Hz. İbrahim'in fizikî görünümü ile tasvir etmektedir.¹¹⁰ Benzerlik o kadar kesindir ki, Hz. Muhammed'in ayak izlerinin, ölçü ve biçim olarak, Hz. İbrahim'in ayak izleriyle aynı olduğu iddia edilmektedir. Hz. Muhammed Mekke'den Medine'ye giderken Kureyşliler tarafından takip edildiğinde, onların onun ayak izlerinin tam olarak Hz. İbrahim'in Kabe'nin duvarlarını inşa ederken üzerinde durduğu taşta (*makam*) oluşan ayak izine uyduğundan bahsettikleri rivayet edilmektedir.¹¹¹

¹⁰⁴ W. Montgomery Watt, “Hanif”, *EI2*; Paret, “İbrahim”.

¹⁰⁵ Gibb, *Mohammedanism*, s. 31.

¹⁰⁶ 'Ali Dada, *Muhâdarâtü'l-Evâil*, s. 33.

¹⁰⁷ el-Meclisî, *Bihârü'l-Envâr*, XII, s. 75; *Bakara sûresi 2:185*. Bütün kutsal kitapların Ramazan ayında vahyedildiği bildirilmiştir. Bkz. es-Suyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, I, s. 456.

¹⁰⁸ Hz. İbrahim tarafından Mekke'de tesis edilen “*harem*” ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Habîb, *Munammak*, s. 280; el-Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, I, s. 65. Hz. Muhammed tarafından hicretten sonra Medine'nin “*harem*” ilan edilmesiyle ilgili bkz. el-Vakidî, *Megâzî*, I, s. 22; Yakût, *Mu'cemü'l-Buldân*, “*Laba*” maddesi. Hz. Peygamber'in hadislerinde, Medine'nin *harem* ilanı, Mekke'nin Hz. İbrahim tarafından *harem* yapılmasına benzer şekilde tanımlanmaktadır. Bkz. es-Samhudi, *Hulâsatü'l-Vefâ*, Kahire, H. 1285, ss. 24–25.

¹⁰⁹ es-Suyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, II, s. 705. Nisa sûresinde (4:125) zikredilen “*halil*” sıfatı, İngilizce'ye “*friend*”, İbranice'ye “*yedid*” olarak (Yousef Revlin) çevrilmiştir. Müslüman gelenekte, bu sıfatın önemi hakkında değişik görüşler vardır. En farklı yorum Câhız tarafından yapılmıştır. Bkz. el-Câhız, *Resâilü'l-Câhız*, (ed. Abdüsselam Muhammed Harun), Kahire, 1979, III, ss. 339–40. Aynı şekilde bkz. es-Suyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, II, s. 706; İbn-i Manzûr, *Muhtasarü Ta'rihi Dimeşk*, III, ss. 362–63; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, I, ss. 373–74.

¹¹⁰ İbn Sa'd, I.2, s. 125.

¹¹¹ es-Sa'alibî, *Simari'l-Kulûb*, ss. 120–21; İbn Sa'd, V, s. 338. “*Makam-ı İbrahim*” hakkında bkz. M. J. Kister, “Makam”, *EI2*.

Elbette hâlâ açıklığa kavuşturulması gereken sorun, bütün bu kaynak materyallerle tarihçinin ne yapabileceğidir. Ben de bu konuyla sonuca ulaşacağım.

Snouck'un tezine tekrar dönecek olursak, onun amacının asla İbrahim tasvirinin Peygamber'in nübüvvetinin ilk yıllarında önemli görülmediğini tartışmak olmadığını aklımızda tutmamız gerekir. Onun amacı, Hz. Muhammed Medine'de iken, Mekke'ye yapılacak hacdan bahseden ayetlerde Hz. İbrahim'in rolünün çarpıcı bir şekilde arttığını -Snouck'un tez konusudur-tartışmaktır. Snouck'un zamanında, yukarıda zikredilen kaynakların çoğu da dahil olmak üzere, pek çok önemli çalışmanın henüz basılmamış veya modern bilim tarafından henüz bilinmemektedir. Ayrıca, Hollandalı bu yazar çalışmasını, Batılı İslamî bilim henüz oluşum aşamasındayken, Leiden'de mevcut Arapça kaynaklara dayanarak yapmıştır. Eğer o, bugün mevcut zengin kaynaklara ulaşabilseydi, daha farklı sonuçlara ulaşabilirdi.

Yukarıda belirtildiği üzere, Kur'anikerim'de Hz. İbrahim'den bahseden ayetler, hicretten önce nazil olmaya başlamış ve Peygamber'in Medine Yahudileriyle olan mücadelesinden önceki bir zamanda Hz. İbrahim hakkındaki İslamî bakış açısının önemli yönlerine temas etmiştir. Üstelik bir çok durum açıkça, Kur'anikerim'in yeni bir şey ileri sürmediğini, bilakis bilinen gerçeklere işaret ettiğini göstermektedir. Herkes, Yahudilerle çıkan anlaşmazlıkların, her iki tarafın da sahip çıktığı Hz. İbrahim konusuna yapılan vurguda bir artış olarak Kur'anikerim'e yansımaları bekleyebilir. Ancak böyle olması, anlaşmazlıkların ortaya çıktığı dönemde Hz. İbrahim'in zaten Araplar arasında çok önemli bir şahsiyet olduğu gerçeğini değiştirmez.

Öyleyse, Hz. İbrahim hangi yönlerden Araplar için önemliydi? İslamî kaynaklar bu konuya şöyle açıklık getirir: Hz. İbrahim'e, İslam öncesi Arabistan'ında meşhur olan monoteist bir akımın temsilcisi olarak saygı duyulmaktaydı. Bir kimse, monoteizmin bazı yönlerden İslam tarihinin ilk yüz yıllarında ilavelerle süslendiği sonucuna varabilir, ancak bu açıkça onların bir icadı değildir. Bunun örneklerinden birisi, Snouck'un bilmediği pek çok kaynaktan birisinden gelmektedir. Bu kaynak, burada bir çok kez alıntı yapılan ve Kisters'in "telbiye" üzerine yazdığı makalesi için çok önemli olan Mukâtil b. Süleyman'ın (Basra'da 150/767'da ölmüştür) *Tefsir*'idir. Mukâtil eserinde, daha küçük pek çok ilahlara inancı devam ettirmekle birlikte, Allah'ın üstünlüğünü kabul eden kabilesel bir dizi *telbiyelerden* ayrıntılar vermektedir. Eserde, bu materyale dayanarak hiçbir iddiada bulunulmamakta ve İslam'ın sonraki dönemlerinde ortaya atılan basmakalıp ifadelerle de rastlanılmamaktadır. Mukâtil, sadece bulabildiği *telbiyeleri* toplamış ve eserinde yer vermiştir. Görünüşe göre bunlar, Arapların onun zamanına kadar gel-

miş eski bilgilerinin parçalarından başka bir şey değildir. Modern bilimin, İslam'ın ilk iki yüzyılındaki İbrahim vizyonunun gelişim tarihini yeniden oluşturmak için, bu ve buna benzer bilgileri kullanıp kullanmadığı veya nasıl kullandığı açık değildir. Açıkça görünen şey, bu vizyonun köklerinin Peygamber'in ne Medine döneminde ne de onun bütün hayatında olduğudur. Aksine bunun kökenleri, İslam öncesi Arapların dinî geleneklerinde yatmaktadır.